

Per pudair star da cumpagnia e sa deditgar a gieus e ad isanzas dovan ins temp liber per activitads che na servan betg directamain per gudar la vita. Tranter il 16. ed il 19. tschientaner era la gronda part dals secturs da la vita suttamessa ad ina «regulaziun per isanza».¹ Perfin la lavur dira durant l'onn – sco per exempel il far paun cuminaivel u la gronda laschiva al bigl dal vitg – pudevan ins vesair sco ina variaziun ed ina deliberaziun dal squitsch dal mintgadi en la societad purila. Per l'elita da la societad valevan autras reglas e convenziuns. Dapi il cumenzament dal 19. tschientaner e suenter cun il dretg da separar la lavur dal temp liber, che vegn garantì da la lescha, ha la libertad da fundar uniuns permess a circuls pli vasts da la populaziun da nizzegiar las novas purchidas, e tras quai è er il temp liber vegnì individualisà.

Reglas collectivs ch'eran per il pli nunschrittas, firads religios e socials u las stagiuns definivan las isanzas e las furmas tradiziunalas dal star da cumpagnia. Sut la noziun collectiva «mantinadas»² enumerescha per exempel il «Dicziunari Rumantsch Grischun» ina lunga glista d'activitads en connex cun tramegls, nozzas e spusalizis che vegnivan celebradas en furmas creativas. Autras tradiziuns derasadas pli baud eran l'isanza dal tschaiver che deva dapli libertads individualas u las «Dudesch notgs» suenter Nadal ch'han chaschunà er sblundregiadadas violentas da las cumpagnias da mats en il 15. e 16. tschientaner.³ I n'è betg pussaivel da cartar quest champ vast da las tradiziuns da pli baud e da quellas ch'èn per part anc vivas. Percunter èn il trair schibettas ch'i dat anc oz en paucs lieus ed il Chalandamarz fitg derasà inditgads cun isanzas sumegliantias sin la charta. **50.01** Er gieus da moviment eran reglads sin plaun local tenor las isanzas.⁴ Survivì enfin oz han il «Hürna» a Furna, ch'era fitg derasà pli baud, per rumantsch «Gerla» (furma pli veglia dal giu hornussen) e «Mazza Cula» (golf alpin) sin la Mantogna.⁵ Ils anteriurs territoris da derasaziun da quests gieus èn inditgads cun ils nums da cultura charta. **50.02**

Ordaifer il ravugl da la famiglia stevan ins da cumpagnia, er en il 19. tschientaner, surtut en ina grupp collectiva organisada. Ina nova furma organisatorica, accessibla a circuls pli vasts, eran las uniuns che la Bündner Zeitung ha descrit l'onn 1839 sco «il vair fucler da la vita da la Confederaziun» cun sias «festas e gieus da la naziun unics».⁶ Da las uniuns pudevan ins daventar commembra e commember voluntari cun ils medems dretgs, cuntrari a las anteriuras corporaziuns sco cumpagnias da mats u mastergnanzas. ► **48 Musica**, ► **49 Teater**

Las novas uniuns èn stadas in pass impurtant vers la democratisaziun.⁷ Lur basa è stada la libertad d'uniun ch'ins ha cumenzà a pratigiar en il chantun suenter il 1815. A basa da statuts perseguivan ins finamiras cuminaivlas per il niz da la cuminanza, purschevan ins occasiuns per star da cumpagnia e per far festa e, tut tenor la finamira, devi er pussaivladads per tgirar activitads sportivas u culturalas en il temp liber. In grond success han surtut gi las uniuns da tiradurs ch'èn organisadas sin plaun naziunal dapi l'onn 1824. Lur precursurs en il Grischun van enavos en il 16. tschientaner.⁸ Ellas èn stadas las emprimas uniuns da sport modernas, entretschadas sin plaun naziunal e fitg popularas tar umens giuvens grazia a lur numerus «exercizis da sajettar» che vegnivan celebrads cun festas, e grazia a las competiziuns regiunalas e nazionalas.⁹

Ina gronda innovaziun è stada la limitaziun dal temp da lavur en l'industria tras la Lescha federala davart las fabricas dal 1877. Cun il di dad indesch uras èn vegnids stgaffids in dretg ad in «temp da paus» ordaifer ils firads che la lescha fixescha ed ina «conscienza per il temp liber» che cumpigliava er il dretg da l'individì sin furmaziun, purchidas da divertiment e vacanzas. L'onn 1919 è vegnida introducida l'emna da 48 uras; quai ha accelerà il svilup dad in sector da temp liber, impurtant dal punct da vista economic e cun purchidas ch'èn creschidas svelt.

Dentant n'era il dretg sin in temp liber en cumpagnia insumma betg garantì egualmain per umens e dunnas. Il mintgadi da lavur da las dunnas

50.05
Giugadra da tennis tar il Park Hotel Kurhaus San Murezzan enturn 1944–1947.

50.06
Golf a Samedan, nundata.

50.07
Il giu dal FC Chur cunter il FC Brühl II sin la Quaderwiese a Cuir, 16 da matg 1921.

50.01

Isanzas da tschaiver e da primavera

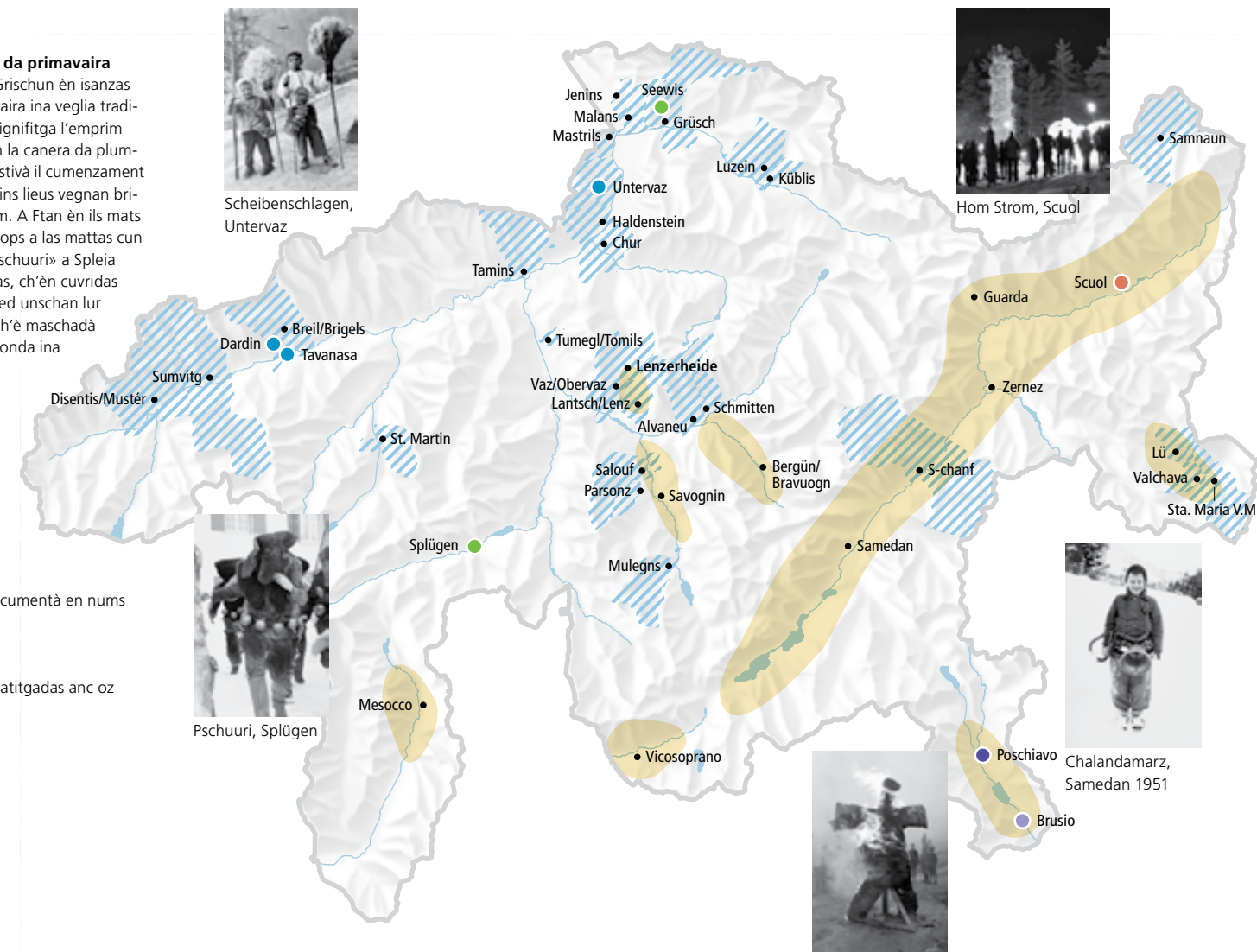
En intginas regiuns dal Grischun èn isanzas da tschaiver e da primavera ina veglia tradiziun. «Chalandamarz» signifitga l'emprim di dal mais da mars. Cun la canera da plum-pas e da stgellas vegn festivà il cumenzament da la primavera. En intgins lieus vegnan brischadas poppas da strom. A Ftan èn ils mats costumads e dattan schlops a las mattas cun vaschias da portg. Al «Pschuuri» a Spleia tschiffan figuras selvadias, ch'èn cuvridas da pels, dunnas nubilas ed unschan lur fatschas cun grass nair ch'è maschadà cun charvun. Suenter suonda ina festa cuminaivla.

Trair schibettas

▨ pratigà pli baud, documentà en nums da cultura
● pratigà anc oz

Isanzas sumegliantias, pratigadas anc oz

■ Chalandamarz
■ Hom Strom
■ Popoc
■ la Vegia
■ Pschuuri

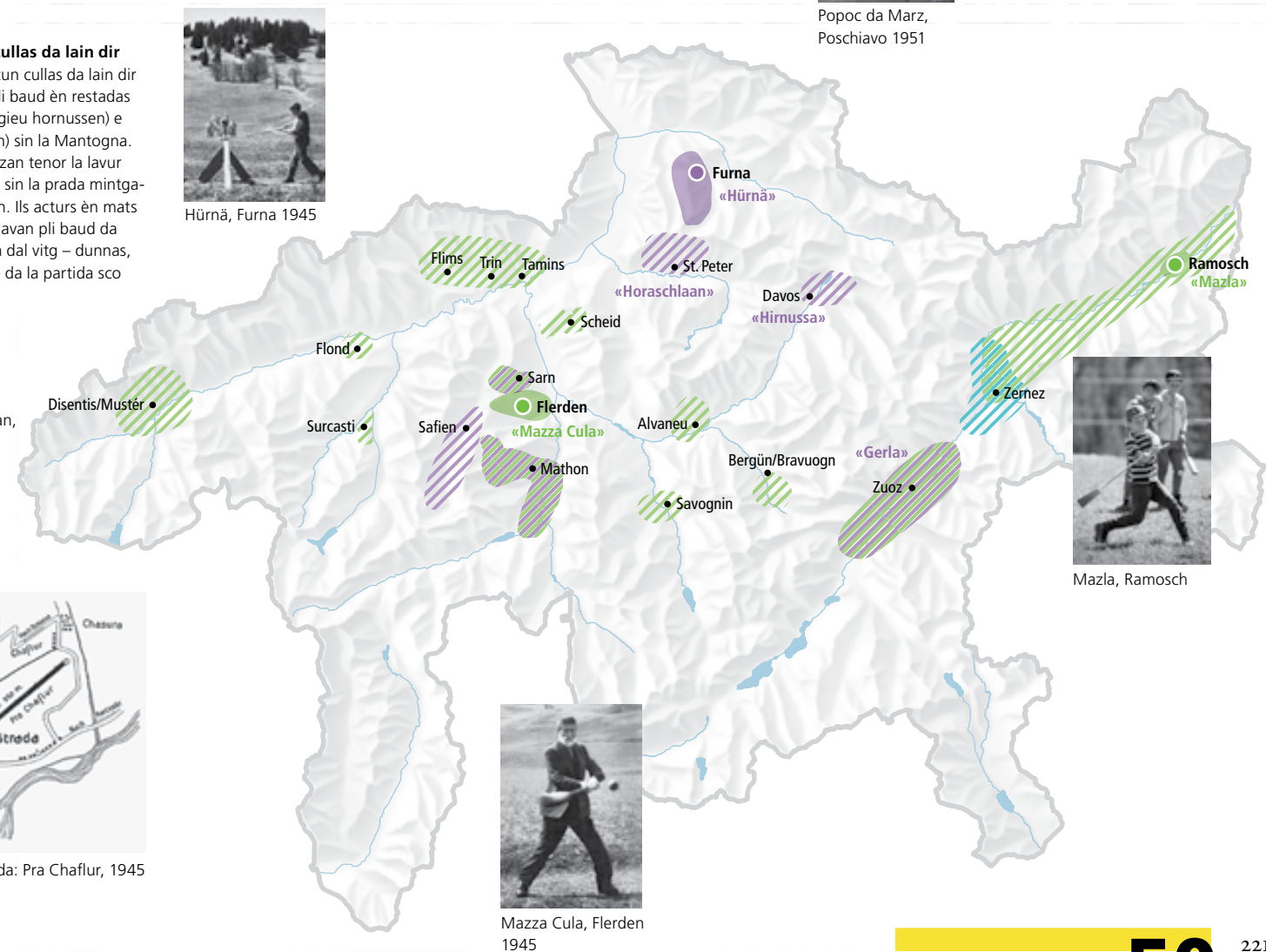
50.02

Isanzas da gieus cun cullas da lain dir

Da las isanzas da gieus cun cullas da lain dir ch'eran fitg derasadas pli baud èn restadas anc il «Hürna» a Furna (giu hornussen) e «Mazza Cula» (golf alpin) sin la Mantogna. Las competiziuns sa drizzan tenor la lavur purila e han perquai lieu sin la prada mintgamai la primavera e l'atun. Ils acturs èn mats ed umens, las reglas variavan pli baud da lieu a lieu. La cuminanza dal vitg – dunnas, umens vegls, uffants – è da la partida sco aspectatura.

Derasaziun isanzas

■ Hornussen, Hürna, Hirnussa, Horaschlaan, rumantsch: Gerla
■ Mazza Cula, Mazla
■ Pazzina

Champ da mazza a Strada: Pra Chafur, 1945

Mazza Cula, Flerden 1945

50 da purs en chasa e sin la prada u il mintgadi da lavureras da fabrica cun famiglia laschava pauc spazi per il svilup individual, pertge che la lavur da dunnas muntava educar ils uffants, far la chasada e garantir l'autoprovediment.¹⁰ Pir a partir dal 20. tschientaner avevan er dunnas da relaziuns pli simplas la pussaivladad da s'entupar en societads da dunnas ed en clubs da sport.¹¹

Il sport modern è sa sviluppà l'emprim tras il turissem e ses emprims centers, surtut cun ils giasts da vacanzas britannics. 50.05, 50.06, ► 24 Turissem Las cumpetiziuns da la populaziun indigena percenter avevan vinavant lieu la primavera e l'atun tenor las isanzas localas tradiziunals: reglas da gieu cun differenzas localas, squadras furmadadas ad hoc, nagins campiunadis, naginas cumparegliaziuns da las prestaziuns e naginas federaziuns superiuras. Circa a partir da l'onn 1870 èn questas tradiziuns vegnidas stgatschadas adina dapli. Accelerà quest process han las cesuras chaschunadas da las duas Guerras mundialas.

Il sport modern, organisà en uniuns e federaziuns, aveva reglas standardisadas che duevan permetter la fairness e la mesirabladad da las prestaziuns. Grazia ad investiziuns publicas èn naschidas infrastructures turisticas sco patineras, piazzas da tennis, implants per las disciplinas dal sport da skis, salas da gimnastica e bogns. Quai eran implants publics che pudevan er vegnir duvrads individualmain, ed als quals han survegnì access cun l'ir dal temp er classas socialas pli bassas per lur occupaziuns da temp liber.

In'atgnadad dal svilup en il Grischun è la dominanza dal sport d'enviern pervi da sias ragischs en il turissem.¹² 50.08 En ils campiunadis naziunals han surtut ils emprims clubs da hockey sin glatsch grischuns sco er atletas ed atlets dal sport da skis già success. 50.04, 50.09, 50.10, 50.11 Ma er sports da stad sco l'alpinissem u il tennis han survegnì ils emprims

impuls decisivs dal turissem. ► 01.02 Auters sports sco la gimnastica ed il ballape percenter, èn suandads als svilupps naziunals ed internaziunals da la societad. Las emprimas fundaziuns temporaras da clubs hai già dà a partir da l'onn 1910 a Tavau ed en l'Engiadina'Ota. Sco pionier dal ballape grischun vala il Club da ballape dals scolars da la Scola chantunala (1911). Dus onns pli tard èn vegnids fundads il CB Cuira 50.07 e tranter las duas guerras ils clubs en il Mesauc, a Domat, a Glion ed en la Sur-selva. Suenter la Segunda Guerra mundiala è il ballape daventà in sport da massa en differentas regiuns – dapi ils onns novanta datti er intginas squadras da dunnas.¹³ Il svilup rasant e la diversità dals sports moderns vesan ins er vi dal dumber d'uniuns e da federaziuns ch'èn naschidas avant e suenter la Segunda Guerra mundiala e ch'èn s'organisadas en l'Associaziun grischuna da sport AGS (dapi l'onn 1944).

Malgrà la profunda midada da cultura servan las uniuns anc oz, en il sistem da milissa tradiziunal, a la politica, a l'economia, a la cultura, al sport ed al star da cumpagnia. Ultra da quai èn ellas purtadras d'instituziuns per il temp liber cuminaivel.¹⁴

1 Weiss 1946, S. 157. Cf. qua en general il chapitel «Brauch und Fest», p. 155–182.
2 DRG tom 13, p. 64–79.
3 Padruet 1991, p. 155 s.
4 Weiss 1946, p. 183–222 (chapitel «Spiel und Sport».)
5 Uffizi federal da cultura 2017.
6 Bündner Zeitung 1839, nr. 65.
7 Jäger/Risi 2020, p. 9.
8 Wanner 1991, p. 24–31.
9 Michel, Schützenwesen 1920, p. 127 s.
10 Hauser 1989, p. 197. Brunold, Hungerschlaf, S. 114; Schmidt-Casdorff, p. 113 e 69–79.
11 Wanner 1991, p. 116–119.
12 Masüger 1946, p. 268 s.
13 Wanner 1991, p. 187–190.
14 Jäger/Risi 2020, p. 9 s.

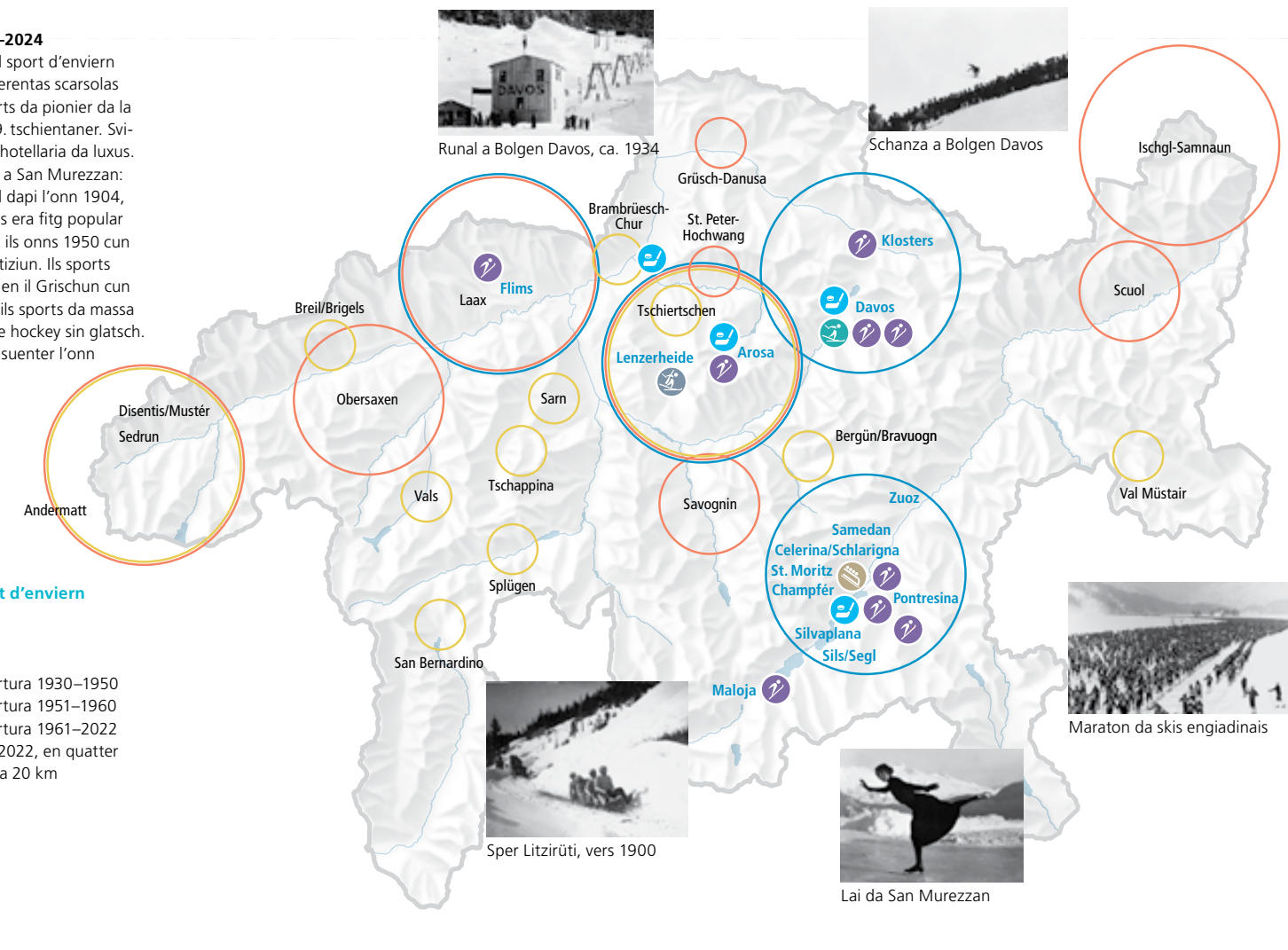
50.03

Sport d'enviern, 1900–2024

L'ir cun patins è il pli vegl sport d'enviern en il Grischun. Er las differentas scarsolas e bobs tutgan tar ils sports da pionier da la segunda mesadad dal 19. tschientaner. Sviluppà els han giasts da l'hotellaria da luxus. Oz datti be anc implants a San Murezzan: bobera da glatsch natural dapi l'onn 1904, skeleton. Er il sigl cun skis era fitg popular suenter l'onn 1900 en fin als onns 1950 cun numerus lieux da cumpetiziun. Ils sports d'enviern ils pli populars en il Grischun cun success internaziunal en ils sports da massa ir cun skis u snowboard e hockey sin glatsch. Il passlung è daventà pir suenter l'onn 1960 in sport da massa.

Emprims lieux da sport d'enviern (a partir da 1860)

- territoris da skis, avertura 1930–1950
- territoris da skis, avertura 1951–1960
- territoris da skis, avertura 1961–2022
- chilometri da pistas 2022, en quatter categorias, a partir da 20 km

50.08 Bob da tschintg San Murezzan 1910.

50.09 EHC Arosa, nov giadas campiu svizzer tranter l'onn 1951 e l'onn 1982.

50.10 Il Club da hockey da Tavau ils onns 1950.

50.11 Derbi da Parsenn, Parsenn-Küblis.

50.04

Svilup dals sports d'enviern, 1870–2024

	Gieus olimpics d'enviern 1928 San Murezzan	Gieus olimpics d'enviern 1948 San Murezzan
1924 passlung	1924: passlung olimpic	a partir da 1969: Maraton passlung da l'Engiadina Center da passlung Tavau 2003, cuppa mundiala Arena da biatlon Lantsch 2013
1920 hockey	San Murezzan: 1918–1928: 3 titels da campiu Tavau: 1921–2021: 31 titels da campiu Cuppa Spengler a partir da 1923 Arosa: 1924–1957: 9 titels da campiu	centers: Tavau, Arosa, San Murezzan, Cuira
1920 ski alpin	ski alpin olimpic 1936 ski alpin campiunadis mundials San Murezzan: 1934, 1974, 2003, 2017 ski alpin cuppa mundiala 1962	a partir da 2005 Parpan: pista da la cuppa mundiala cursa rapida
1905 sigl cun skis freestyle	1904: 1. sigl cun skis uffizial ad Arosa 1926/ 27: schanza olimpica San Murezzan en fin 2016	freestyle 1980 FIS, a partir dals onns 1990: Center da freestyle Laax
1880 scarsola bob skeleton	boberas Tavau-Claustra 1883–1950 Arosa-Litzirüti 1897–1935 club da bob San Murezzan: a partir da 1897 bobera San Murezzan: a partir da 1904	
1870 ir cun patins	skating club Tavau: a partir da 1870 club da curlar Tavau: a partir da 1880	patinadi da sveltezza Tavau patinadi artistic San Murezzan
	stadion da glatsch Tavau 1898–1997 (ultima cuppa mundiala)	

1870 1880 1890 1900 1910 1920 1930 1940 1950 1960 1970 1980 1990 2000 2010 2020 2030